

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ СЕРЕД МОРЯКІВ ТОРГОВЕЛЬНОГО ФЛОТУ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розробка сучасними дослідниками вузлових проблем вітчизняної історії у завершальний період існування Романівської імперії, до складу якої входила значна частина українських земель, наполегливо вимагає спеціальних та ґрунтовних розвідок тих історичних передумов, які викликали політичну кризу 1917 р., а зрештою і з'ясувати – наскільки неминучими та об'єктивно закономірними були наступні події в Україні, що призвели до розколу в суспільстві, розгортання братовбивчої громадянської війни, а врешті-решт, і до поразки національно-визвольних змагань, невдачі тогочасних спроб розбудувати власну, національну державу.

У зв'язку з цим, без сумніву, актуальним є аналіз тих політичних та соціально-економічних процесів, які мали місце в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, вивчення дій на політичній арені основних класів – буржуазії і робітництва, впливу на них політичних сил різного напрямку.

Не дивлячись на те, що тема історії робітництва завжди була пріоритетною в історичній літературі радянських часів, і тут залишаються певні білі плями, є потреба у новому погляді на особливості тогочасної поведінки робітників, участі пролетаріату українських губерній у суспільно-політичному житті, діяльності в його середовищі політичних партій. Як відзначав у своїй статті “Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.” О.П. Реєнт, досі “недостатньо вивченими залишаються питання про різні течії в українському пролетарському русі, взаємини між ними, а також вплив небільшовицьких партій у робітничому середовищі” [1.-С.21].

Відзначене стосується і дослідження діяльності політичних партій серед представників такої досить чисельної групи транспортного пролетаріату України, як судноробітники Азово-Чорноморського басейну. В історичній літературі це питання вивчене ще недостатньо повно. Так, радянська історіографія майже виключно досліджувала агітаційно-пропагандистську роботу в торговельному флоті більшовиків. Зокрема, це питання або окремі його аспекти розглядалися українськими істориками І.П. Никифорчуком, С.К. Мельником, Г.О. Рубцовим, П.М. Шморгуном, П.Л. Варгатюком, В.Ф. Солдатенком та ін. [2; 3; 4; 5; 6]. Однак жорстко регламентований згори методологічний інструментарій, надмірна ідеологізація історичної науки не дали можливості дослідникам в той час всебічно, неупереджено висвітлити питання впливу на команди комерційних суден басейну різних політичних партій.

З проголошенням незалежності України увагу істориків привертає діяльності серед моряків Чорного та Азовського морів як правих, так і ліворадикальних організацій. Наприклад, І.Г. Самарцев у своїй статті торкнувся питання створення в торговельному флоті басейну в 1906 р. відділу “Союзу руського народу” [7.-С.95]. Діяльність анархістів-синдикалістів у середовищі судноробітників басейну згадується у працях О.М. Лебеденко, В.О. Савченко та інших авторів [8.-С.38; 9.-С.142; 10.-С.101].

У той же час в історичній літературі всебічно ще не розглянуті форми та методи діяльності в середовищі моряків деяких політичних угруповань, зокрема, представників консервативних сил, а також організацій та груп неонародницького напрямку (це ж стосується і українських національних партій), докладно не висвітлені наслідки їх роботи. Певним чином розв'язати ці питання спробує автор цієї статті.

Треба відзначити, що на початку ХХ ст. партії та організації різного політичного забарвлення як загальноросійські, осередки яких діяли в Україні, так і суто національні, намагаючись поширити свою соціальну базу, вдавалися до спроб охопити своїм впливом робітничий клас, який швидко зростав у кількісному відношенні, перетворюючись на вагомий чинник у громадському житті. В той же час рівень їх впливу на робітництво

України і в тому числі на моряків торговельного флоту, був далеко не однаковий. Так, серед команд комерційних суден беззаперечно домінували представники лівих партій Російської імперії. Щоб з'ясувати, чому так сталося, треба звернути увагу на деякі загальні тенденції, які мали місце у поглядах та настроях трудящих мас, їх ставленні до тих або інших політичних сил.

Зауважимо, що на відміну від країн Західної Європи, серед пролетаріату України не зустрічали особливої підтримки помірковані проекти реформ, шляхи виходу з політичної кризи, які пропонувалися діячами ліберального напрямку. В зв'язку з цим, необхідно згадати, що ліберали, зокрема, українські, наполягали на впровадженні конституційно-парламентського ладу, демократичних свобод, реалізації культурного самовизначення націй, впровадження територіальної автономії України, а також здійснення певних соціальних перетворень, які б могли покращити становище народу. Зрештою, як свідчить історичний досвід, ліберальна ідеологія забезпечує необхідний баланс влади та громадянського контролю над нею, дозволяє вирішити питання стосовно співвідношення прав окремої особи, суспільства та держави, дає можливість узгодити індивідуальний інтерес із громадським, на підставі чого тільки й можливий прогрес суспільства.

Однак в умовах російської та української дійсності початку ХХ ст., коли соціальне протистояння досягло своєї критичної точки, коли політична лінія на досягнення компромісу як правими, так і лівими силами сприймалася як відступництво та зрада, а єдиним ефективним засобом боротьби протягом століть вважалися силові методи, коли в суспільній думці переважали різкі тони та крайні оцінки, ліберальна альтернатива, розрахована на мирний, еволюційний шлях розвитку, виявилася нездійсненною. Невипадково, що і вживане тоді слово “ліберал” набуло в суспільстві в цілому іронічного звучання.

У свою чергу, це давало підстави представникам консервативно-монархічних кіл наголошувати, що народні маси не бачили жодної різниці між урядовим чиновником та інтелігентом. Більш того, як небезпідставно відзначав колишній міністр внутрішніх справ у кабінеті С. Вітте, член Державної ради імперії П.Н. Дурново: “Робітник з більшою довірою поставиться до фабричного інспектора, який живе на заробітну плату, ніж до фабриканта-законодавця, хоч би той сповідував усі принципи кадетської партії” [11.-С.13].

Неспроможність лібералів подолати свою соціальну і культурну відчуженість від неорганізованих мас робітників та селян мала наслідком постійну проблему – відсутність широкого соціального підґрунтя. Один з відомих діячів демократичної опозиції Російської імперії князь Є. Трубецькой писав, що “нас губить слабкий, зародковий поки розвиток тих середніх верств суспільства, які могли б послужити провідниками правових ідей у життя”. “В інших країнах найбільш утопічними справедливо вважаються найбільш крайні проекти перетворень громадських та політичних, – підкреслював він. У нас навпаки: чим проект поміркованіше, тим він утопічніше, нездійсненіше” [12.-С.191-193]. Відзначене багато у чому стосувалося і становища в українських губерніях. Невипадково, що утворені на початку ХХ ст. національні політичні партії, які мали ліберальну забарвленість, такі як УДП або УДРП, не мали широкої соціальної бази, а отже, були нечисленними.

Зауважимо, що значна частина пролетаріату України також не сприймала поглядів монархічних організацій, не підтримувала запропоновані ними засоби боротьби. В результаті переважна більшість робітників уникала співробітництва з чорносотенцями, остерігалася їх і, згадуючи штрейкбрехерську роль останніх під час страйків, нерідко ставилася до них відкрито вороже. Водночас треба згадати, що окремі робітничі осередки все ж таки діяли у складі “Союзу руського народу” та подібних йому угруповань. Останнє пояснювалося тим, що якась частина робітників намагалася знайти у монархістів підтримку у вирішенні нагальних питань свого побуту та праці, з їх допомогою дати відсіч діям деструктивних сил.

Зовсім по-іншому робітництво відносилось до партій лівого спрямування. Негативний досвід внутрішньої соціальної політики царизму зумовив радикалізацію робітничого руху, набуття ним політичного характеру, штовхав в обійми прибічників соціалістичних поглядів.

Слід згадати, що ще з 60-х років XIX ст. в Російській імперії посилювався соціалістичний рух у всьому розмаїтті його виявів. Зокрема, ліві пропонували радикальний шлях зламу всієї існуючої системи, прискорений перехід до соціалізму, хоча передумови для цього в економічно та культурно відсталій країні ще далеко не сформувалися. Але це не зупиняло максималістськи налаштованих політиків, зокрема, неонародників та прибічників В.І. Леніна серед соціал-демократів, які, граючи на низькому рівні політичної культури мас, деяких особливостях менталітету робітництва та селянства країни, намагалися реалізувати на практиці свої утопічні ідеї, вважаючи можливим перестрибнути через об'єктивно закономірні етапи в розвитку людства. Можливі ж негативні наслідки подібних дій до уваги не бралися*.

Однак ідеї, які пропонувалися представниками соціалістичних угруповань, користувалися підтримкою значної частини населення, перш за все з середовища того ж робітництва. В зв'язку з цим необхідно вказати, що слово “соціаліст” у XIX – на початку XX ст. часто не відносили до певного соціально-політичного вчення, “соціалізм” розумівся широко, як відстоювання соціальної справедливості щодо бідних, знедолених, вихідців з “простого люду”. Отже, у свідомості мас містилися елементи соціалістичної утопії, наївної віри в майбутнє царство свободи та справедливості. Внаслідок цього саме слово “соціалізм” в очах народу набувало виключно позитивного змісту, а звідси і популярність у широких колах соціалістичних ідей в інтерпретації партій лівого напрямку.

Окрім того, соціально-політичну орієнтацію пролетаріату України програмувала своєрідність його національного складу, значну частину в якому складали росіяни або зросійщені українці. “Для української бездержавної нації було можливо, зосереджуючись виключно на проблемах демократії або соціальної справедливості, вийти з національного простору в загальноімперський і втратити зв'язок з суто національними реаліями”, – цілком слушно відзначив у своїй праці “Нарис історії культури України” М. Попович [13.-С.431]. Власне це і сталося з робітництвом України, яке у своїх політичних симпатіях віддавало перевагу саме загальноросійським партіям соціалістичного спрямування.

Внаслідок цього, за висловом Ісаака Мазепи, напередодні революції 1905-1907 рр. “малосвідомі національно українські робітники жили і боролися за свої інтереси під впливом і проводом російських соціал-демократів” [14.-С.17]. Молода ж українська соціал-демократія, яка на початку XX ст. претендувала на роль об'єднуючого національного політичного центру, була нечисленна і, головним чином, вела роботу у селянському середовищі.

Означені тенденції щодо впливу на робітництво України політичних партій, фактично у повному обсязі знайшли відбиття у морському транспорті Чорного та Азовського морів. Важкі умови праці та життя моряків, політичне безправ'я, злидні об'єктивно створювали сприятливий ґрунт для розповсюдження серед них соціалістичних ідей. Зокрема цьому сприяло і збільшення у складі команд кількості вихідців з лав фабрично-заводського пролетаріату.

*Те, що відбулося в жовтні 1917 р., коли більшовики таки прийшли до влади, фактично прогнозував і рішуче застерігав від цього Ф. Енгельс. В 1853 р. у листі до Вейдемейєра він писав: “Я передбачаю, що одним чудовим ранком наша партія, завдяки безпорадності та в'ялості усіх інших, вимушена буде стати при владі, щоб здійснити зрештою то, що лежить не в наших, а в загальнореволюційних і, в особливості, дрібнобуржуазних інтересах. У такому разі під тиском пролетарської маси, ми, зв'язані своїми власними... заявами та планами, примушені будемо здійснювати комуністичні експерименти та стрибки, стосовно яких ми краще за всіх знаємо, як несвоєчасні вони. При цьому втрачаються голови, – треба сподіватися тільки у фізичному сенсі” (К. Маркс, Ф. Енгельс. Избранные письма. – М., 1947. – С.70).

Водночас слід відзначити, що досить тривалий період працівники морського транспорту, внаслідок особливостей їх умов праці, перебували поза межами дій різного ґатунку протиурядових організацій Російської імперії. Представники влади та адміністрації пароплавних товариств сподівалися, що так буде і завжди. “Були всі підстави думати, що соціалістичні намагання не торкнуться особового складу моряків, що служать у торговельному флоті, – писав у 1901 р. часопис “Известия императорского общества для содействия русскому торговому мореходству. – Віддалені від портів протягом тривалого періоду плавання, вони відсторонені від збуджувального впливу друку, конференцій, кабака” [15.-С.319]. Але цим сподіванням не судилося здійснитися.

На початку ХХ ст. у середовищі судноробітників розпочинають вести активну агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу неонародники – есери, анархісти-синдикалісти і анархісти-комуністи, а також члени РСДРП*. Поширити свій вплив на судноробітників намагалися і представники монархічних організацій. Також існують факти, які свідчать, що певну увагу боротьбі моряків Чорного та Азовського морів за свої права приділяли українські національні сили.

Так, до основних напрямків діяльності соціалістичних партій серед команд комерційних суден треба віднести: 1) використання матросів торговельного флоту, які плавали на закордонних лініях, для транспортування у межі імперії революційної літератури та зброї; 2) ведення серед моряків агітаційної роботи, намагання поширити за їх рахунок лави своїх прихильників; 3) спроби втягнути професійні організації, які виникали у торговельному флоті басейну на початку ХХ ст., у коло суто політичних питань, використати їх у боротьбі проти самодержавства; 4) залучення судноробітників до участі у терористичній діяльності.

Як свідчать архівні документи, транспортування моряками цивільного флоту Азово-Чорноморського басейну у межі імперії друкованих видань партії есерів починається вже з перших років ХХ ст. Так, у березні 1903 р. в одеському порту на приватновласницькому пароплаві “Алексей Гординов”, який прибув з Марселя, митники знайшли літературу соціалістів-революціонерів. Як з’ясувалося, перевозив її моряк, уродженець міста Тульчин В.Т. Попель. Зокрема, за повідомленням поліції, він нелегально віз із Франції “Вестник Народной воли”, “Матеріали з історії російського соціал-революційного руху”, а також портрети “відомих державних злочинців Балмашова та Качури” [16.-Ф.385.-Оп.1.-Спр.1076.-Арк.4]. В 1905-1906 рр. вантажі нелегальних видань та зброю у міста чорноморського узбережжя транспортував з-за кордону капітан одного з пароплавів есер П. Кулешов [17.-№16.-Май.-С.26].

Однак у масових масштабах, за повідомленням охоронки, транспорту есерівських видань на комерційних судах басейну починають доставлятися в міста Півдня України вже у післяреволюційний період. Як пізніше згадував член партійного проводу есерів В.М. Зензінов, “наше завдання ми бачили у підтримці організацій, які ще де-не-де існували, в організації закордонного транспорту літератури... Ми намагалися, перш за все, щоб тліючий вогник нашої партії не згас зовсім в цей глухий час” [18.-№126.-13 августа]. Саме з цією метою і використовувалися судноробітники басейну.

Так, кочегари пароплава Руського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ) “Чихачов” С. Переверзев та Ф. Воротило в 1908 р. погодилися брати участь у контрабанді революційних видань з Олександрії (Єгипет) до причорноморських міст. Крім того в цей період літературу та зброю почав транспортувати в Одесу матрос пароплава “Император Николай II”, виходець з Прилуцького повіту Полтавської губернії П.В. Буряк [16.-Ф.268.-Оп.1.-Спр.406.-Арк.268зв.]. В 1909 р. “перевезенням зброї для с.-р. організації”, а також

* У зв’язку з тим, що діяльність меншовиків та прибічників В. Леніна у середовищі торговельних моряків на початку ХХ ст. автор докладно висвітлює в своїй монографії “Моряки и политика” (Дніпропетровськ, 1993), цього питання він вважає можливим у статті не торкатися.

есерівських газет та листівок займався І. Чернявський, який плавав на судні “Боржом”. Він транспортував нелегальний вантаж до Батума, звідки “він поширювався по Кавказу” [16.-Ф.359.-Оп.1.-Спр.45а.-Арк.59].

У 1912-1913 рр. есерівські видання – газета “Знамя труда” та журнал “За народ” систематично транспортувалися з Константинополя у миколаївський порт на судні РТПіТ “Император Николай II”. До Одеси ж її, головним чином, везли матроси пароплава Російсько-Дунайського товариства “Русь”.

Використати судноробітників Чорного та Азовського морів задля своїх цілей на початку XX ст. намагалися і представники Південноросійської групи анархістів-комуністів. Так, на деяких пароплавах ними були створені “таємні” групи моряків, які займалися перевезенням з-за кордону зброї та революційних видань. У доповіді одеського охоронного відділення в Департамент поліції від 12 червня 1907 р. повідомлялося, що “у порту анархісти-комуністи продовжують вербувати (для нелегального транспортування літератури – О.Ш.) моряків”. В 1912 р. один з матросів пароплава “Болгария” (Російсько-Дунайське товариство) транспортував з-за кордону до Одеси револьвери та набой. Останні призначалися для місцевої групи анархістів-комуністів, яка діяла в одеському порту під приводом кочегара пароплава “Мечта” О. Лаврушіна [16.-Ф.385.-Оп.1.-Спр.2800.-Арк.65].

Значну увагу неонародники приділяли розпропагуванню судноробітників, сподіваючись привернути на свій бік політичні симпатії цього заgonу робітничого класу України, поширити завдяки цьому своє соціальне підґрунтя. З цією метою в портових містах, а також просто на пароплавах створювалися гуртки, в яких велася революційна агітація серед матросів. Так, ще на початку 1905 р. есери спромоглися створити у порту Одеси невеличку організацію під назвою “Союз моряків партії соціалістів-революціонерів”, яка стала провідником есерівських ідей у цивільному флоті [16.-Ф.386.-Оп.1.-Спр.813.-Арк.199зв.]. Керівники організації закликали команди торговельних суден до “рішучої боротьби з експлуататорами”, переконували моряків у необхідності розпочати страйк, а також застосувати силу щодо представників судноплавних підприємств.

11 квітня “Союз моряків партії соціалістів-революціонерів” поширив в одеському порту відозву “Матросам від матросів”. У ній формулювалися вимоги, які пропонувалися підтримати страйкарям, а також містився заклик вести боротьбу за політичні свободи – свободу зборів, спілок і робітничих кас, а врешті-решт і за повалення самодержавства. Так, у відозві підкреслювалося: “Твердо пам’ятайте, що повставши проти капіталістів, ви разом з тим повстали проти царя та його уряду” [16.-Ф.386.-Оп.1.-Спр.813.-Арк.201].

Після поразки революції центр своєї роботи у комерційному флоті есери перенесли за кордон, в Олександрію (Єгипет), сподіваючись використати той факт, що це місто часто відвідували пароплави під російським прапором. Весною 1908 р. там влаштувався у минулому студент Петербурзького університету есер В.М. Левтонов (партійний псевдонім “Микола”). У приміщенні гуртка італійських анархістів Левтонов розпочав організовувати збори матросів Азово-Чорноморського басейну, вести революційну пропаганду. Так, за повідомленням закордонної агентури Департаменту поліції, “Микола”, “змалювавши становище та мету революційного руху в Росії, запропонував (морьякам – О.Ш.) взяти участь в цьому русі, шляхом перевезення у Росію з-за кордону нелегальної літератури та поширення її серед робітництва та нижчих військових чинів в Одесі” [16.-Ф.268.-Оп.1.-Спр.764.-Арк.90зв.].

Крім того, на зборах за участю членів команд суден “Император Николай II”, “Королева Ольга” та “Одесса”, які відбувалися у матроських кубриках, “читалися революційні газети, брошури та книги, а також проводилися дебати з політичних тем”. Зокрема, за повідомленнями охоронки, “Микола” читав морьякам вірші М.О. Некрасова “тенденційного характеру”, і серед них – “Роздуми у парадного під’їзду”, “Залізниця” та інші. Також на зборах з присутніх збиралися гроші у розмірі 5 коп., на які передбачалося придбати для моряків соціалістичну літературу. Вся ця діяльність не проходила поза увагою не тільки каральних органів царизму, а й тогочасної преси. Так, газета “Черноморский

портовий вестник” в 1909 р. констатувала, що “наші матроси під час стоянки” у закордонних портах “потрапляють під вплив агітаторів” [19.-№62.-21 июня].

У цей час есерам вдалося налагодити і видання газети “Морской листок”, яка була адресована матросам комерційного флоту Чорного моря і друкувалася на кошти, що були зібрані судноробітниками. Всього протягом 1909-1910 рр. вийшло п’ять її номерів. Особливу увагу “Морской листок” приділяв питанням політичної освіти, зокрема, формуванню “класової свідомості” команд. Так, у третьому числі газети пропонувалося “створювати на кожному пароплаві невеликі бібліотеки, які б моряки поступово могли придбати власним коштом”. При цьому редакція, перш за все, радила матросам купувати твори М. Некрасова [20.-№3]. П’яте число “Морского листка”, спеціально для судноробітників, наводило огляд революційного руху у Російській імперії, починаючи від повстання декабристів аж до ХХ ст.

В 1912 р. есери сконцентрували свою увагу на підтримці т.зв. Спілки чорноморських моряків, яка в той час, за сприяння Закордонної делегації партії соціалістів-революціонерів, розпочала нелегальну діяльність на торговельних суднах басейну. Невипадково що і відозва до команд із закликом приєднуватися до організації була опублікована саме на шпальтах центрального друкованого органу партії есерів, газети “Знамя труда” [21.-№39.-январь]. З квітня 1912 р. “для поширення серед моряків» на судна комерційного флоту з Лондона та Парижа регулярно надходило 1 тис. примірників есерівського часопису “За народ” та інша політична література. Завдяки цьому серед команд деяких пароплавів, що належали Руському товариству – “Принцесса Евгения Ольденбургская”, “Чихачов”, “Королева Ольга”, виникають групи матросів, які “за своїми переконаннями належали до соціалістів-революціонерів”.

Агітацію серед членів Спілки моряків у 1912 р. вели і представники анархістів. Як повідомляла закордонна агентура Департаменту поліції, у минулому студент Московського університету О. Мирський (Терський), що мешкав в Олександрії (Єгипет), вів анархістську пропаганду серед моряків, пропонуючи їм здійснювати експропріації, поповнюючи кошти своєї організації шляхом грабунків пароплавних кас [16.-Ф.1153.-Оп.1.-Спр.132.-Арк.5]. Влітку 1912 р. Мирський поширював серед команд суден, що прибули з Росії, написані від руки листівки, в яких містився заклик: “Згуртуватися і діяти за програмою анархістів”.

Ще одним напрямком в діяльності представників партій т.зв. селянської демократії у середовищі торговельних моряків були спроби політизувати професійні організації, які під час революції виникали у комерційному флоті басейну, спонукати їх до боротьби з існуючим режимом. Так, ліві радикали не обійшли своєю увагою “Реєстрацію судових команд”, матроську профспілку, яка діяла в Одесі в другій половині 1905 та в 1906 р. Як згадував її секретар О. Яковлев, “з часу відкриття “Реєстрації” навколо неї досить широко розвинули свою роботу політичні партії, особливо есери та анархісти різних відтінків” [22.-С.24].

Наслідком цього стало відкрите втягування матросів у коло політичних питань. Наприклад, 23 листопада 1905 р. в Одесі на зборах представників пароплавних команд соціалісти запропонували членам спілки низку вимог до влади, які мали суто політичне забарвлення. Зокрема, наголошувалося на необхідності скликання Установчих зборів, скасуванні смертної кари, амністії політв’язням, прилюдного суду над лейтенантом П. Шмідтом. У грудні 1905 р. команда пароплава “Пушкин”, яку підбурював есер І. Чернявський, відмовилася перевозити війська на Кавказ [23.-Ф.533.-Оп.1.-Спр.239.-Арк.6-7]. Врешті-решт, саме діяльність представників загальноросійських партій – есерів, анархістів та соціал-демократів у лавах “Реєстрації судових команд” надала підстави уряду для її ліквідації, знищивши, таким чином, найбільш значне здобуття судноробітників басейну початку ХХ ст. Вже незабаром це вкрай негативно позначилося на економічному становищі моряків.

Власне усією своєю діяльністю в матроській професійній організації соціалісти свідомо ставили її під загрозу закриття. Багато у чому це були дії із розрахунку – чим гірше,

тим краще. Якщо профспілку і закриють, то в очах моряків провина за це повністю ляже на царську владу. Те ж, що політична пропаганда у робітничих спілках суперечила чинному законодавству, мало кого цікавило. Правовий нігілізм у Російській імперії, багато у чому завдяки безпосередньо діям владних структур, виховувався протягом століть. Тепер царизм міг тільки пожинати з цього відповідні плоди.

Треба звернути увагу і на факти спроб залучити моряків до проведення терористичних актів. У першу чергу це стосується представників різних течій анархістів, які вели роботу в торговельному флоті Чорного та Азовського морів.

Фактично вперше до подібної агітації серед команд анархісти вдалися восени 1906 р. У цей час в Одесі діяла Південноросійська група анархістів-синдикалістів, яку очолював Д.І. Новомирський (Я. Кирилловський). Саме члени цієї організації спробували використати невдалий перебіг страйку, який розпочався у комерційному флоті в листопаді 1906 р. на знак протесту проти закриття владою профспілки моряків, задля поширення свого впливу на команди торговельних суден. Зрештою заклики Д. Новомирського про те, що “єдиним засобом зробити тиск на акціонерів, а також підняти настрої серед страйкуючих моряків – було почати широку терористичну боротьбу”, поступово набували все більшої підтримки [24.-С.266].

Зокрема анархістськими ідеями в той час цілком перейнявся матрос пароплава РТПіТ “Аю-Даг”, уродженець с. Кононовка на Полтавщині, П. Сулимовський. Саме за допомогою економічного терору він та деякі інші матроси сподівалися залякати буржуазію, примусити підприємців задовольнити вимоги суднових команд. Так, Сулимовський доводив страйкарям: “Якщо ми почнемо підривати та нівечити пароплави.., завдаючи величезні збитки вогнем та динамітом, то судновласників примусимо виконати наші вимоги” [17.-№10-11.-Март-апрель.-С.19].

Зрештою під керівництвом вищезгаданого Сулимовського для здійснення терактів була створена Портова бойова дружина, яка нараховувала, за нашими підрахунками, приблизно два десятка чоловік. До її складу увійшли судноробітники О.Задорожний, А.Яценко, матроси пароплава “Моряк” Є. Бабакаєв, Л. Русов, штурманський учень І. Дружинін та деякі інші [16.-Ф.385.-Оп.1.-Спр.2110.-Арк.12]. Члени цього бойового загону наприкінці 1906 – початку 1907 рр. влаштували вибухи на пароплавах “Імператор Николай II”, “Аю-Даг” та “Григорий Мерк”, спалили судно “Новоросийск”. Невипадково у фундаментальному виданні “Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.” підкреслюється, що ареною економічного тероризму в Україні в 1905-1907 рр. став саме одеський порт [10.-С.101].

Крім того, анархісти вважали за потрібне вдатися до замахів на представників адміністрації пароплавних товариств. Як пояснював П. Сулимовський матросам: “Якщо ми знищимо декількох найлютіших капітанів, то цим ми примусимо їх (командирів інших суден – О.Ш.) зійти з пароплавів або не йти у рейс із командою штрейкбрехерів” [17.-№10-11.-Март-апрель.-С.19]. У результаті відбулася низка нападів на представників адміністрації Руського товариства.

Здійснювали ці атентати члени бойової дружини Портового страйкового комітету. Так, 15 січня 1907 р. троє анархістів, у тому числі П.Сулимовський, вбили капітана пароплава “Цесаревич Георгий” М. Сенкевича, а 7 лютого матрос-анархіст А.І. Яценко (за походженням селянин Київської губернії) застрелив капітана М. Золотарьова. Внаслідок терактів в той час також загинули завідуючий технічною частиною РТПіТ Г.Л. Гречин та агент Руського товариства у Новоросійську П.А. Безрук [25.-Ф.95.-Оп.18.-Спр.1057.-Арк.6]. Однак всі ці замаху жодним чином не позначилися на результатах страйку судноробітників, не призвели до покращання їх становища. Підприємці так і не погодилися на поступки, що врешті-решт примусило команди пароплавів знов ставати до роботи.

Вдавалися анархісти-синдикалісти і до здійснення т.зв. ексів. Зокрема, в 1907 р. усі свої зусилля бойова група П. Сулимовського, не дивлячись на певні втрати у своєму складі (були затримані поліцією Л. Русов та А. Яценко), зосередила на здійсненні експропріацій.

На початку липня 1907 р. декілька моряків, зокрема, П. Сулимовський та О. Задорожний, під керівництвом П. Кулешова, здійснили напад на пароплав “Софія”. Під час цієї акції вони експропріювали у артільника Російського для зовнішньої торгівлі банку 50 тис. крб. Розшукуючи нападників, поліція вдалася до численних арештів*. Вдалося жандармам схопити і П. Сулимовського, якого згодом було страчено. Пам’яті цього моряка друкований орган російських анархістів газета “Буревестник” присвятила спеціальну статтю.

Залучити моряків торговельного флоту басейну до бойової діяльності намагалися в той період і анархісти-комуністи. Для цього, як повідомляло 12 червня 1907 р. одеське охоронне відділення, вони “передали на пароплави 20 браунінгів” [16.-Ф.268.-Оп.1.-Спр.132.-Арк.47]. Зокрема одеські анархісти-комуністи визначили собі за мету розпочати боротьбу із судноробітниками-штрейкбрехерами. Саме цим і зайнялася бойова група, до якої належали матроси В. Федоров (походив з міщан Корсуня), В. Титов (міщанин Звенигородського повіту Київської губернії) та Ф. Луполовський (виходець з Могильовської губернії). У серпні 1907 р. пристав портової поліцейської ділянки сповіщав у жандармське управління Одеси, що на деякі з пароплавів РТПіТ почали з’являтися невідомі і “вимагати від адміністрації звільнити з служби тих старих службовців, які несли службу під час страйку судових команд, пропонуючи брати на їх місце інших, за їх вказівкою” [16.-Ф.385.-Оп.1.-Спр.1076.-Арк.1].

Також члени бойової організації підготували листи, в яких, звертаючись до окремих матросів і вказуючи, що їх вважають штрейкбрехерами, вимагали або “негайно залишити пароплав, або внести по 15 крб. з кожного на користь організації. Окрім того, у вересні 1907 р. декілька капітанів комерційних суден отримали мандати з печаткою місцевої групи анархістів-комуністів. Під загрозою смерті від них вимагали “звільнення з пароплавів матросів, які під час останнього страйку на флоті, грали роль штрейкбрехерів” [16.-Ф.385.-Оп.1.-Спр.2055.-Арк.2].

У жовтні 1907 р. група вищезгаданих матросів-анархістів готувала напад на пароплав Руського товариства “Румянцев”, “з метою пограбування пошти”, яку перевозили на цьому судні [16.-Ф.385.-Оп.1.-Спр.1076.-Арк.36]. Але вжиті поліцією заходи поклали край діяльності анархістів-комуністів в одеському порту. Майже всі моряки, члени групи, наприкінці року були арештовані.

Негативний досвід осінньо-зимового страйку 1906 р., а також політичний екстремізм лівих радикалів примусив переважну більшість матросів надалі обережніше ставитися до діяльності подібного роду угруповань. Зокрема, у післяреволюційний період спостерігається намагання значної частини судноробітників уникнути небезпечних контактів із політичними агітаторами, які ще інколи з’являлися в одеському порту.

Саме серед останніх і поширювали свій вплив представники монархічних організацій, які діяли на Півдні України. Зокрема, йдеться про “Союз руського народу” (СРН), одеський відділ якого утворився ще в лютому 1906 р. Очолював його у минулому лейтенант флоту, завідуючий механічною пральнею Руського товариства пароплавства і торгівлі, граф О.І. Коновніцин. Саме під його керівництвом одеські чорносотенці неодноразово влаштовували зібрання у порту, намагаючись схилити на свій бік вантажників і команди комерційних суден, поширювали серед них агітаційну літературу. Врешті-решт “Союз” спромігся залучити до себе частину матросів, які прагнули до порядку і спокою, збереження налагодженого устрою життя. Як відзначав у своїх спогадах керівник матроської профспілки М. Адамович: “Серед моряків були і чорносотенці... Чимало їх нараховувалося серед боцманів” [26.-С.98].

Під впливом цієї організації і за фінансової підтримки РТПіТ, влітку 1906 р. у порту була створена робітничая артіль, а дещо пізніше і спілка моряків торговельного флоту. Саме

*Зокрема, 3 липня 1907 р. у Миколаєві, за підозрою у вищезгаданому нападі, цілком випадково було заарештовано одного з керівників повстання на броненосці “Потемкин” О. Матюшенка, який незадовго до цього нелегальним шляхом повернувся в Україну для продовження своєї революційної діяльності.

за її допомогою монархісти сподівалися покласти край зростанню революційного руху серед команд комерційних суден басейну. І дійсно, в цій царині “Союз руського народу” досяг деяких результатів. За повідомленнями начальника одеського жандармського управління, контроль “Союзу руського народу” перешкоджав проникненню на територію порту революційних елементів.

Певним чином чорносотенці намагалися протидіяти і діяльності матроської профспілки, в якій вони вбачали осередок революційної пропаганди та вільнодумства. Так, за словами О. Яковлева, вони вели постійну агітацію серед безробітних моряків, “роздуваючи кожне непорозуміння і намагаючись внести розкол у “Реєстрацію” [22.-С.17]. Газета “За царя и родину”, яку видавав граф Коновніцин, намагалася пояснити судноробітникам шкідливість створення організації на кшталт “Реєстрації суднових команд”. “Реєстрація (для моряків – О.Ш.) буде не свободою, а кабалою, – переконував друкований орган одеських чорносотенців. Вона створюється з революційними цілями” [27.-№10.-21 мая]. У результаті цього судноробітники, на думку видання, тільки отримують нову категорію начальників – “революційну реєстрацію”, яка буде їм “наказувати страйкувати”. Однак ця аргументація, інколи не позбавлена здорового глузду, аж ніяк не вплинула на позицію переважної більшості моряків, які саме в “Реєстрації суднових команд” вбачали єдину можливість відстояти свої права у конфлікті із судновласниками.

З початком страйку в торговельному флоті у листопаді 1906 р., монархісти зразу ж прийшли на допомогу пароплавним товариствам. За вказівкою графа Коновніцина, у розпорядження судновласників було відправлено 1300 штрейкбрехерів. Їм була встановлена дещо вища платня. Керівництво Руського товариства власним коштом влаштувало для їх проживання окрему казарму. Зрештою підприємці спромоглися укомплектувати “союзниками” команди пароплавів [16.-Ф.385.-Оп.1.-Спр.1798.-Арк.263зв.].

Окрім того, за повідомленням директора РТПіТ І. Жирара, в правління компанії, “для внутрішньої охорони пароплавів було надіслано 40 чоловік дружинників Союзу руського народу, із утриманням за рахунок товариства” [25.-Ф.107.-Оп.1.-Спр.1752.-Арк.270зв.]. Останні, розподілені на декілька груп, фактично виконували на судах функції вартових. Так, у грудні 1906 р., газети повідомляли, що “на багатьох пароплавах встановлюється спеціальний дозор з озброєних членів “Союзу руського народу” [23.-Ф.6863.-Оп.1.-Спр.137.-Арк.4]. Вже пізніше, нагадуючи одеській владі про свої “заслуги”, граф Коновніцин підкреслював, що в 1906 р. саме “СРН були остаточно припинені згубні страйки на пароплавах...” і, що якраз його організація принесла “багато користі російському пароплавлі, врятувавши його від численних збитків” [28.-С.114]. Зауважимо, що “заслуги” одеських монархістів не залишилися поза увагою вищої влади у Петербурзі. Так, в 1907 р., за повідомленням газети “Русская речь”, матросу Ф.Р. Пуреніну “за об’єднання моряків у “Союз руського народу” була оголошена височайша подяка” [25.-Ф.95.-Оп.6.-Спр.185.-Арк.4].

Однак згодом вплив чорносотенців на команди комерційних суден басейну поступово сходить нанівець. Певним чином цьому сприяв розкол серед самих монархістів. Так, у червні 1908 р. група матросів звернулася до одеської влади із проханням затвердити статут “Артіль суднових команд Чорноморського флоту”, яка б діяла при місцевому відділі “Союзу Михайла Архангела”. Зокрема, у своєму зверненні вони наголошували, що “адміністрація (РТПіТ – О.Ш.) бажає, щоб моряки об’єдналися у “Союз руського народу”, який зараз не користується доброю репутацією у грошовому відношенні, а моряки бажають об’єднатися під прапором “Союзу Михайла Архангела” [25.-Ф.95.-Оп.6.-Спр.185.-Арк.4].

Але одеський градоначальник, який побоювався, що “особи, які належать до таємних злочинних організацій, бажаючи знов отримати вплив на суднові команди”, проникнуть в організацію під виглядом монархістів, відмовився затвердити її статут. Не допомогли чорносотенцям і наступні звернення до міністерства торгівлі і промисловості. Останнє, не заперечуючи проти об’єднання моряків у артіль, не погодилося з її політичною

забарвленістю. Все це незабаром призвело до остаточного занепаду діяльності монархістів у середовищі судноробітників басейну.

Треба згадати, що певну діяльність серед команд торговельного флоту на початку ХХ ст. вели і представники українських національних угруповань, зокрема, “Спілки”. Так, влітку 1912 р. члени Українського соціал-демократичного союзу через секретаря краківського товариства допомоги політкаторжанам та засланим налагодили контакти із проводом організації чорноморських моряків у Константинополі. Надалі, саме за сприяння керівника “Спілки” М. Меленевського, Закордонний Центр співтовариства моряків, який діяв у столиці Оттоманської імперії, “встановив зв’язок із річковиками Дніпра, Бугу та Дністра”. Як згадував у своїх мемуарах учасник тих подій, керівники “Спілки” “обіцяли підшукати для Центра людину, яка б підходила для... організаційної роботи на Дніпрі” [29.-С.80]. В результаті вже з липня 1912 р. від команд пароплавів Дніпровської лінії у Константинополь почали надходити досить значні суми членських внесків. Але згадані контакти українських соціалістів із командами морського транспорту Азово-Чорноморського басейну не мали постійного характеру і незабаром перервалися.

Таким чином, на початку ХХ ст. судноробітники комерційного флоту Чорного та Азовського морів стали об’єктом активної діяльності з боку організацій різного політичного напрямку – від анархістів-комуністів до “Союзу руського народу”. Вплив загальноросійських радикальних партій особливо посилювався у випадках загострення протистояння між роботодавцями і командами комерційних суден, коли останні під час своєї боротьби за покращення правового та матеріального становища, потребували підтримки ззовні.

Перш за все, саме соціалістичні організації вели активну пропаганду своїх ідей у матроському середовищі, широко застосовуючи такі засоби діяльності, як виступи на зборах та мітингах матросів, відвідування пароплавів, поширення на суднах листівок і партійних газет, організація у портових містах гуртків моряків тощо. Представники лівих партій брали також активну участь у діяльності організацій судноробітників – “Реєстрації судових команд” та Спілки чорноморців, використовували моряків торговельного флоту у справі транспортування з-за кордону нелегальної літератури.

Зрештою, наслідком пропаганди ліворадикальних партій було захоплення деякої частини судноробітників (перш за все, йдеться про машинні команди) досить радикальними поглядами та формування у них конфронтаційного мислення, залучення окремих матросів до участі в політичних виступах, здійсненні актів економічного терору.

І все ж таки лише окремі моряки приєдналися в той час до партійних осередків соціалістичних партій. Так, у циркулярі Департаменту поліції на початку ХХ ст. відзначалося, що навіть “серед свідомих моряків Чорноморської організації... взагалі членів партій мало...” [29.-С.254]. Зрештою переважна частина команд цивільного флоту (особливо екіпажі вітрильників та палубні матроси пароплавів, які відзначалися консерватизмом у своїх поглядах) обережно ставилася до нових теорій та ідей, які їм пропонувалися та прагнула, поряд із покращенням свого матеріального та правового становища, до спокійної праці. Недаремно в 1911 р. члени революційних груп Одеси з жалем констатували, що з багатьма моряками “порозумітися (тобто залучити їх до політичної боротьби – О.Ш.) немає ніякої можливості” [30.-№21.-25 июня].

Одночасно необхідно відзначити, що з моряками комерційного флоту басейну вкрай обмеженими були контакти українських національних організацій, зокрема діячів “Спілки”. Отже, зрусифіковані робітники-моряки України були пасивними чи нейтральними щодо підтримки української справи. В той же час питання діяльності українських партій у середовищі судноробітників Чорного та Азовського морів ще потребує додаткового дослідження, зокрема, подальшої пошукової роботи в архівних закладах України та Російської Федерації.

Джерела та література

1. Ресент О.П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №2.
2. Никифорчук І.П. Одеська організація РСДРП в період реакції // Праці Одеського державного університету. – Одеса, 1958.
3. Мельник С.К. Делегат більшовиків Одеси. – Одеса, 1970.
4. Рубцов Г.А. Боротьба більшовиків України за армію і флот. – К., 1971.
5. Шморгун П.М. Більшовики України в період реакції (1907-1910 рр.). – К., 1978.
6. Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М. В огне трех революций: Из опыта борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986.
7. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні // Український історичний журнал. – 1992. – №1.
8. Лебеденко О.М. Анархісти на Україні в 1903-1908 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – №11.
9. Савченко В.О. Анархістський рух на Україні у 1905-1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. – К., 1991. – Вип. 169.
10. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. / Відповід. ред. В.А. Смолій. – К., 2002.
11. Российский Нострадамус // Родина. – 1993. – №8-9.
12. Русская мысль. – 1911. – №2.
13. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998.
14. Мазепа І. Більшовизм і окупація України. – Львів; К., 1922.
15. Известия императорского общества для содействия русскому торговому мореходству. – М., 1904. – Вып. LXI.
16. Центральний державний історичний архів (м. Київ).
17. Буревестник. – 1908.
18. Дело народа. – 1917.
19. Черноморский портовый вестник. – 1908.
20. Морской листок. – 1910.
21. Знамя труда. – 1912.
22. Яковлев А.Д. Борьба за “Регистрацию”. – М., 1929.
23. Державний архів Російської Федерації (м. Москва).
24. Новомирский Д.И. Анархическое движение в Одессе // Очерки истории анархического движения в России: Сб. статей. – М., 1926.
25. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург).
26. Адамович М.П. Черноморская регистрация. – М., 1929.
27. За царя и родину. – 1906.
28. Переписка и другие документы правых (1911-1913) // Вопросы истории. – 1998. – №11-12.
29. Волков Е.З. Среди моряков и речников торгового и военного флота (1906-1914 гг.). – М.; Пг., 1923.
30. Правда (Віденська). – 1911.

SUMMARY

In the article main directions of activity of the Russian and Ukrainian political parties among the seamen of a merchant marine of the Black and Azov seas at the beginning of the XX cent. are analysed. Special attention is paid to the influence of socialist organisations among commands of commercial ships and to the fact that contacts of Ukrainian national organisations within seamen was limited.